

ISHOQXON IBRAT ASARLARI LEKSIKASIDA O‘ZLASHGAN VA O‘ZGA TIL ELEMENTLARI

Latipov Murotali Mannobovich

Guliston davlat universiteti

dotsenti

e-mail: murotalilatipov@mail.ru

tel: (99) 441-68-28

***Annotatsiya.** Maqolada ma’rifatparvar jadid adibi Is’hoqxon Ibrat asarlaridagi o‘zlashma qatlam so‘zlar, ularning mavzuiy tasnifi hamda nasriy va nazmiy asarlarida uchraydigan davr neologizmlari haqida fikr yuritilgan.*

***Kalit so‘zlar:** leksik fond, o‘zlashma qatlam, grammatik elementlar, neologizm, arabizm, ruscha-baynalmilal o‘zlashmalar, til sathi, zoonim, antroponim, termin.*

ЭЛЕМЕНТЫ ИЗМЕНЕННОГО И РАЗЛИЧНОГО ЯЗЫКА В ЛЕКСИКОНЕ ИШАХХАНА ИБРАТА

Латипов Муратали Маннобович

Доцент Гулистанский государственный университет

электронная почта: murotalilatipov@mail.ru

телефон: (99) 441-68-28

***Аннотация.** В статье высказывается мнение о заимствованных словах в творчестве просвещенного современного писателя Исаххана Ибрата, их тематической классификации, а также неологизмах периода, встречающихся в его прозаических и поэтических произведениях.*

***Ключевые слова:** лексический фонд, пласт усвоения, грамматические элементы, неологизм, арабизм, русско-международные заимствования, уровень языка, зооним, антропоним, термин.*

"LOANWORDS AND FOREIGN LANGUAGE ELEMENTS IN THE VOCABULARY OF ISHOQXON IBRAT'S WORKS"

Latipov Muratali Mannobovich

Gulistan State University

associate professor

e-mail: murotalilatipov@mail.ru

phone: (99) 441-68-28

Abstract. *In the article, there is an opinion about the borrowed words in the works of the enlightened modern writer Ishaqkhan Ibrat, their thematic classification, and neologisms of the period found in his prose and poetic works.*

Key words: *lexical fund, layer of acquisition, grammatical elements, neologism, Arabism, Russian-international acquisitions, language level, zoonym, anthroponym, term.*

Kirish. Ma'lumotlarga ko'ra, dunyo tillari orasida og'zaki va yozma muloqotni faqat o'z lug'at boyligiga tayanib, amalga oshiradigan birorta til yo'q. Har bir tilda o'z so'zlari bilan birga o'zlashma so'zlar qatlami ham mavjud. Shu sababli til sathlari orasida eng o'zgaruvchan sath leksik sath hisoblanadi. Bu holat o'zbek tilining lug'at tarkibida yaqqol kuzatiladi. Ma'lumki, o'zbek xalqi tarixiy davrlar mobaynida boshqa xalqlar bilan iqtisodiy, siyosiy, ilmiy, madaniy aloqada bo'lib kelgan. Bu holat o'zaro aloqada bo'lgan xalqlarning tiliga muayyan darajada o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmagan. O'zaro ta'sir natijasida tilning barcha sathlarida (fonetika, leksika, grammatika) o'zgarishlar yuz bergan. Tildagi o'zgarish va rivojlanish boshqa sathlarga nisbatan leksikada yaqqol namoyon bo'ladi. Albatta, adabiy tilimiz leksik fondidagi fors-tojikcha va arab tillariga oid so'zlar ham o'zbek tili lug'at tarkibiga kirib kelgan davrda yangi so'z neologizm hisoblangan. Biroq dastlabki davrda neologizm xarakterida bo'lgan bunday so'zlar keyinchalik asta-sekin qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo'ysunishi, xuddi o'z so'zidek tabiiylik va aniqlik kasb etishi, ommalashishi, fonetik qayta shakllanishi, grammatik singishi, so'z yasash tizimida faol ishtirok etishi, o'zbek tili nutqida takror-takror va faol qo'llanishi tufayli uning yot elementligi sezilmay qolgan, qabul qiluvchi til tomonidan o'zlashtirilgan, o'zlashma so'zga aylangan. Binobarin, XX asr boshlarid o'zbek tili lug'at tarkibidagi fors-tojikcha, arabcha so'zlar allaqachon o'zlashib, o'zlashma so'zlar qatlamini hosil qilib bo'lgandi. Demak, o'zbek tili lug'aviy tarkibining o'zlashmalar qatlami – o'zbek tiliga qarindosh bo'lmagan tillardan turli davrlarda o'zlashgan so'zlardan iboratdir. Tarixda, yuqorida ta'kidlanganidek, fors-tojik, arab tillaridan ko'plab so'zlar

o'zlashtirilgan. Keyingi davrlarda, xususan, XIX asr oxiri XX asr boshlarida rus tilidan so'z o'zlashtirish kuchli bo'ldi. Hozirgi paytda ingliz, arab tillaridan so'z o'zlashtirish kuchayib bormoqda.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tili lug'at boyligini tashqi manbalar hisobiga boyitish, kengaytirish – chet tillardan so'z o'zlashtirishni ko'zda tutadi. Yuz yildan ortiq vaqt mobaynida rus tilidan va u orqali boshqa tillardan o'zbek tiliga ko'p sonli so'z va terminlar o'zlashtirildi. Shuningdek, o'zbek tilidagi tarixiy o'zlashma qatlamlarning imkoniyatlari – o'zbek tilidagi arabcha, fors-tojikcha so'zlar qatlami ham yangi ma'no va terminologik funksiyalarda aktivlashtirildi. Natijada "o'zbek adabiy tilining (umuman o'zbek milliy tilining) lug'at sostavi yangi-yangi so'zlar, terminlar, iboralar hisobiga boyidi, uning leksik-semantik sistemalarida yanada rivojlanish, silliqqlanish, o'tkirlashish, to'lishish yuzaga keldi" [1;47]. O'zbek tiliga turli davrlarda, turli tillardan o'zlashgan so'zlarni tadqiq qilish bo'yicha ma'lum tadqiqotlar amalga oshirilgan [2;212]. Olib borilgan ilmiy izlanish natijalariga qaraganda, o'zbek tilining lug'at boyligidagi o'zga tillardan o'zlashgan so'zlarning asosiy salmog'i arabcha, fors-tojikcha va ruscha (rus tili va u orqali o'zlashgan) so'zlarga to'g'ri keladi va 30-35 %ni tashkil etadi [3;54-58].

Tadqiqot metodologiyasi. Til birliklarining yangilik bo'yog'iga egaligi nisbiy holatdir. Muayyan davr adabiy tilida yangilik buyog'iga ega bo'lgan leksema har doim ham neologizm maqomida turavermaydi. U keng iste'molga o'tishi bilan yangilik buyog'ini yo'qotib, odatdagi so'zga aylanadi. Ayni shu tipdagi so'zlar doirasida o'zlashma yoki o'zlashgan so'zlar ham qayd qilinadi. Hozirda o'zbek tilida uch xil tipdagi o'zlashma so'zlar qatlam holiga kelgan. Bular: 1) fors-tojikcha o'zlashma so'zlar qatlami; 2) arabcha o'zlashma so'zlar qatlami; 3) ruscha-baynalminal o'zlashma so'zlar qatlami. Biroq Is'hoqxon Ibrat yashagan davr, ya'ni XX asr boshlari davr adabiy tilida mavjud bo'lgan rus tiliga oid so'zlar hali o'zlashma maqomiga o'tmagan, o'zbek tili uchun yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan neologizm edi. Shu sababli ham ularni o'zga til elementlari deb atashni ma'qul topdik.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Is'hoqxon to'ra Ibratning nasriy, nazmiy asarlari tili yuzasidan olib borgan tahlillarimiz bu ikki janr lug'aviy tarkibida forscha, arabcha va ruscha so'zlar nisbati bir-biridan ma'lum darajada farq qilganini kuzatdik. Bunday o'zlashmalarni mavzuiy guruhlar bo'yicha tasnif qilar ekanmiz, dastlab o'zlashmalar ichida eng qadimgisi hisoblangan fors-tojikcha so'zlar qatlamiga e'tibor qaratdik. Ibrat ijodiga mansub asarlar tilidagi fors-tojikcha so'zlarni ajratishda qator manbalar bilan birga, F.Isomiddinov, H.Do'smatov va J.Juma hammuallifligida yaratilgan "O'zbek tilining fors-tojikcha o'zlashmalar lug'ati"dan foydalandik [4;256]. Mazkur manba asosida Ibrat asarlarida qo'llangan fors-tojikcha so'zlarni quyidagi mavzuiy guruhlariga bo'lish mumkin:

1. Narsa-buyum nomlarini ifodalovchi so'zlar: *parda, toj, taxt, xirmon, xok, gavhar, chimmat, zanjir, zahar, qog'oz, kamar, sham, durbin-durobin, chodir, gardish, domon-doman, ro'mol, zar, tarozu, belbog', aroba, gugird, dom, dori, ful-pul, giribon, dar, dahana, xisht, gard, paymona, darvoza, xas, surma, namak, noma, tillo, afsar, ohan, otash, charx, dud, oyna, guhar, dor, rishta, sim, chimmat, ko'za* kabilar.

2. Qarindoshlikni anglatuvchi nomlar: *birodar, do'st, farzand, jigarpora, domod, zan, pusht, mehmon, mezbon, damsoz, xesh, padar* kabilar.

3. Mansab va kasb-kor nomlari: *shoh, savdogar, dehqon, so'fi, podshoh, usta, xo'ja, rahbar, do'kondor, eshon, sozanda, duradgor, gado, nonvoy, dahiqin, xoja, ustoz, mardikor, dahon, ohangar, payk, joh, sarkor* kabilar.

4. Tabiat hodisalari va osmon jismlarining nomi: *gardun, hur, axtar, osmon, moh, sitora* kabilar.

5. Fitonimik tushunchalarni ifodalovchi so'zlar: *sarv, gul, nargis, sabza, paxta, alaf, giyoh, dona, kunjut, bang, barg, daraxt, xirmon, lola, meva, g'uncha, rayhon, karam* kabilar.

6. Zoonimlar: *ohu, murg', darranda, mohi, sher, zog'* kabilar.

7. Mavhum tushunchalarni bildiruvchi so'zlar: *dard, umid, baxt, anduh, andisha, afg'on, bahona, gumon, gunoh, fig'on, sharm, ozod, motam, bazm, orzu* kabilar.

8. Oziq-ovqat nomlari: *non, osh, go'sht, xo'rdani, xo'rish, palov* kabilar.

9. Diniy tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi so'zlar: *xudo, pari, motam, namoz, musulmon, afsona, payg'ambar, jon, parizod, banda, behisht, gunoh, ajdaho, zunnor* kabilar.

10. Harbiy terminlar: *sipoh, tiyr, nayza* kabilar.

11. Odam va hayvon a'zolari nomi: *tan, chehra, dil, lab, zulf, chashm, zabon, ustuxon, xol, poy, diyda, dandon, miyon, go'sh, gardan, og'ush, panja, badan, xun, dimog', bozu, ruh, mardum, ro'y, kokil, dahan, dast, kamar, sar* kabilar.

12. Belgi-xususiyat bildiruvchi so'zlar: *sho'r, toza, mehribon, dilbar, bemor, kambag'al, parishon, bandi, barno, durdona, daroz, baland, past, xo'b, dardkash, shirin, biyobon, mastona, xasta, sargardon, parvona, aftoda, ko'hna, xursand, mast, mardona, dilozor, pokiza, gung* kabilar.

13. Vaqt, zamon tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: *bahor, dam, shom, hafta, jahon, zamon, shab, yaldo, shabiston, goh* kabilar.

14. Shaxs tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: *jonon, yor, juvon, mardum, banda, kas, mard, bonu, bachcha* kabilar.

15. Joy tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *zamin, saroy, ko'cha, shahar, gulzor, bog', hovli, biyobon, mozor, maydon, joy, mayxona, dasht, ko'h, go'r, bozor, korxona* kabilar.

16. Bog'lovchilar: *chunki, yoki, garchi* kabilar.

Qayd qilinganlar ko'rsatib turibdiki, fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlar o'zbek tilining o'z so'zlari qatorida qabul qilinadigan, o'zga tilga mansubligi sezilmaydigan ijtimoiy-maishiy hayotning turli jabhalarida faol qo'llanishda bo'lgan keng iste'mol leksik birliklardir. Is'hoqxon Ibrat asarlari matni lug'aviy tarkibidan joy olib, turli lisoniy-nutqiy ma'no-vazifalarda ishlatilgan fors-tojikcha so'zlar qatnashgan quyidagi misollar fikrimizning dalilidir: *Ansorki ahli Madina, muhojirki ahli Makkadurlar, o'rtalariga birodarlik solub, birodari zohiriyni birodari botiniy arqoni bila boyladilar, mahkam qildilar, chunonchi, akdi rasul botin edi, payg'ambarlikki rasuli zohirdur, muayyad qildilar* [6;91]; *Forsiy lafzi*

*birla namakon – **namak** kondur. Muni(ng) ma'nisi shul ekanki, bizni Chig'atoy tilida asli gon yo'q, bu shevai forsiydur [6;141]; Panjshanba kuni kelib, **shabi** panjshanba degan osh...emdi o'likka [6;178]; Imtihonda bizni musulmoniya bolalari ham yaxshi, durust rusiya **zabon**ini raso va yaxshi so'zlamog'a qodir bo'lub... [6;153]; Ommaga hiyot **zamin**-yerlarga faxol-xoshok solub o'tquzub... [6;187]; Kassobu qo'yfurushlar – jangu jadal urushlar, Bechoralar fuliga go'sht **ustixon** bo'lubdur [6;51].*

Guvohi bo'lyapmizki, keltirilgan nasriy va nazmiy asarlar matnida *birodar*, *namak*, *shab*, *zabon*, *zamin*, *ustixon* kabi forscha-tojikcha so'zlar xalqimiz ijtimoiy-maishiy hayotiga oid muhim voqea-hodisalarni ifodalashda o'z qatlam so'zlari bilan birga faol ishtirok etgan. Fors-tojikcha *zamin* so'zining o'zbekcha muqobili *yer* leksemasi bilan birga juft holda qo'llangani, adibning *namak* so'zining forsiy ekanligiga o'zi izoh berib o'tgani ham shundan dalolat beradi.

Yuqorida keltirilgan leksemalardan o'zbek tiliga fors-tojik tilidan ko'proq ot turkumiga oid so'zlar o'zlashtirilganini ko'rish mumkin. Biroq uzoq yillik doimiy aloqa-munosabat tufayli tilimizga sifat va ravish turkumiga oid fors-tojikcha so'zlar ham o'zlashgan. Jumladan, *dardkash*, *dilbar*, *astoydil* kabi. Fors-tojik tilidan nafaqat mustaqil so'zlar, balki yordamchi so'zlar, jumladan, bog'lovchilarning faol o'zlashgani ham kuzatiladi. Ibrat asarlari tilining leksik tarkibi ham buning isboti:

*Guldek yuzingni, **dilbarim**,*

Ko'rgoni keldim sog'inib [6;48].

*Farg'onaga kelib, anda bo'lgan mo'g'ullar **ilan** muhoraba qilib... [6;85].*

Turkiy tillar orasida ko'proq o'zbek tilida kuzatiladigan ushbu holat o'zbek va tojik xalqining uzoq zamonlardan buyon bir hudud, bir makonda yonma-yon, qo'ni-qo'shni bo'lib yashayotgani, tili boshqa bo'lsa ham, dili, dini, urf-odatlarini bir xil ekani bilan izohlanadi. Ko'pni ko'rgan ulug'larimiz o'zbek va tojik ikki tilda gaplashuvchi bitta xalq deyishadi. Bu do'stlik, birdamlik olis tarixga borib taqaladi. Manbalarning guvohlik berishicha, turkiy urug'-qabila tillarining,

keyinchalik o'zbek xalqi tilining eroniy tillar bilan aloqasi uch davriy xususiyat bilan xarakterlanadi [5;79]:

1. Turkiy urug', qabila tillarining qadimiy eroniy qabila va urug' tillari bilan aloqasi va qo'shilishi (qadimiy davrlarda).

2. O'zbek tilining fors-tojik adabiy tili (IX-X, XI-XV asrlar) bilan aloqasi.

3. O'zbek tilining mahalliy tojik shevalari va tojik xalq tili bilan aloqasi (qadimdan to hozirgacha). Qadimiy eroniy tillar, tojik xalq tili, tojik adabiy tili va tojik xalq shevalari bilan o'zbek tilining tarixiy aloqalari o'zbek tiliga eroniy va tojik tilidan ko'pgina so'zlarning kirib kelishi va o'zlashishiga asos bo'ldi. O'zbek tilida yaratilgan, ijod qilingan asarlarning leksikasi, shu jumladan, Ibrat asarlarining tili buning to'la-to'kis tasdig'i. Fors-tojikcha o'zlashmalar o'zbek tilining lug'at fondida ham salmoqli o'rin tutadi. Ularning ko'pchiligi o'zbek tilining o'z so'zlari bo'lib ketgan, o'zlashmaligi umuman sezilmaydi. Chuqur ilmiy izlanishlar, etimologik kuzatishlar natijasidagina ularning fors-tojikcha ekanligi aniqlangan. Ibrat asarlari tilidagi fors-tojikcha o'zlashmalar haqida ham shunday deyish mumkin.

Tilshunos Y.Sayidovning hisob-kitobiga ko'ra arabcha o'zlashmalar Ibrat asarlari leksikasida fors-tojikcha o'zlashmalardan biroz ko'proq, ya'ni 27%ga 52% nisbatda. Biroq hozirgi o'zbek adabiy tilida arabizmlarning nisbati bu darajada emas. Ma'lumki, turkiy tillarga arabcha o'zlashmalar va grammatik elementlar dastlab xalqni islomlashtirish natijasida kirib kelgan.

VIII-XV asrlarda ulkan xalifalik davlatining barpo etilishi va Markaziy Osiyo xalqlariga islom sivilizatsiyasining kirib kelishi natijasida boshqa tillar qatorida turkiy tillarga ham arabizmlar o'zlashishiga qulay sharoit yaratildi. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida ijod qilgan adiblar o'z asarlari tilida o'zbek tilining lug'aviy boyligidan foydalanganlari holda, an'anaviy arab tili leksik boyligidan ham keng foydalanishgan. Islom dini tili arab tili bo'lganligi, madrasa va maktablarda shu tilda ta'lim berilganligi, ta'lim tizimidagi o'quv adabiyotlari, umuman yozma manbalarining aksariyati arab tilida bo'lganligi, o'zbek mumtoz adabiyotida keng qo'llangan arabcha poetik leksikani qo'llash an'anasi hali o'z

kuchini yo'qotmaganligi, ko'plab ilmiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy, ma'rifiy, diniy, falsafiy va boshqa xil tushunchalar arabcha so'z va terminlar yordamida ifodalanganligi mazkur lingvistik jarayonning asosiy sabab va ildizlarini topishga imkon beradi. Bizningcha, Ibrat asarlarida arabcha o'zlasmlarning hozirgidan farq qilib 32% nisbatda bo'lishi ham shu bilan izohlanadi.

To'plangan materiallar Ibrat asarlarida qo'llangan arabcha o'zlashmalarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratish imkonini berdi:

1. Diniy-afsonaviy tushuncha va tasavvur nomlari: *ruh, fol, abul bashar, ahodis, vahdat, vojib, vojib ul-vujud, zulfiqor, kalomi qadim, kuffor, muvahhid, mushrik, sahoba, sirot, sunniy ul-mazhab, tavhid, xatmi Qur'on, mo'min, g'ayb, jannat, bid'at, islom, badaviyat, Rab, qiyomat, iymon, oshiq, zuhd, malak, fano, farishta, farz, mahshar, jahannam, jinon, sanam, hadis, fatvo, ummat, islom, kofir* kabilar.

2. Ilm-fan bilan bog'liq so'zlar: *kutub, manqaba, ma'ol, maoniy, muxoraba, sanoe', tadvin, funun, ariza, fan, qalam, madaniyat, ilm, sahna, san'at, sahifa, kitob, rasm, haykal, handasa, ma'rifat, tarbiya, maorif, islohot, ta'lim, tamaddun, maktab, dars, nashr, ulamo, tahsil* kabilar.

3. Makon-zamon tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: *avon, azal, aknof, alhol, arz, aflok, kurrai arz, mavzi', maqarri hukumat, tavorix, Mag'rib, Mashriq, mamlakat, qal'a, masjid, sahar, vaqt, avval, tarix, asr, madrasa, taraf, olam, subh, dahr, nahor, Sharq, qabr, tabiat, dunyo, oxir, qibla, zamon, davr, G'arb, mahalla, maskan, vatan, samo, fasl, davr, makon, nahr, hilol, qasaba, janub, ramazon, takya, idora, manzil* kabilar.

4. Belgi-xususiyat anglatuvchi so'zlar: *zolim, mazlum, munis, qallob, harom, faqir, aziz, ahmoq, mag'rur, asir, mag'lub, asabiy, qimmat, vahshiy, g'ofil, miskin, ulfat, mahbub, fotih* kabilar.

5. Antroponim va toponimlar: *Laylo, Ra'no, Adan, Rasul, Huvaydo, Sulaymon, Misr, Ayman, Rahim, Shirin, Ka'ba, Shom, Fir'avn, Mashrab, Sa'diy, Odam, Ismoil, Umar, Usmon, Yasor* kabilar.

6. Mavhum tushuncha ifodalovchi soʻzlar: *balo, davo, xayol, qimmat, hayot, qadr, hol, haq, laʼnat, fikr, taʼsir, nur, alam, zulm, muqaddas, saodat, jahl, umr, gʻam, arz, rohat, hajr, qalb, quvvat, gʻazab, vafo, halokat, ishq, illat, madh, jafo, shafqat, xizmat, qasam, muhabbat, hasrat, intiqom, haqiqat, qahr, zahmat, insof* kabilar.

7. Mansab, unvon, kasb-hunar tushunchalarini anglatuvchi soʻzlar: *tolib, kotib, sulton, hoji, noshir, xodim, tujjor, muxbir, jarroh, muhandis, hakim, mudarris, qozi, vakil, akobir, anbiyo, zobit, nabi, nadim, najjor, talaba, umaro, fuzalo, havoqin, shoir, ulamo, mulla, olim, amir qassob, tojir, allof, fohisha, shayx, jallod, soʻfi, muarrix, hokim, tabib, kasb, imom, zohid, hoji, mufti, aʼlam, rais* kabilar.

8. Inson tomonidan yaratilgan narsa-buyum nomlari: *marqat, maʼvo, maʼkulot, qabr, rasm, taom, sandal, imorat, sandiq, kabob, libos, xamir, shakar, atlas, mato, sikka, mansujot, soat, bino, kafan, sham, sadaf, dur, qafas, madrasa, ovqat, jubba, xat, qalam, masjid* kabilar.

9. Qush, parranda va hayvon nomlari: *bulbul, tovus, hayvon, mol* kabilar.

10. Oʻsimlik va daraxt nomlari: *sunbul, rayhon* kabilar.

11. Shaxs va jamiyat tushunchasi bilan bogʻliq soʻzlar: *anom, aʼlam, ahkom, ahvod, mannuha, maʼshar, millat, ism, odam, inson, majlis, xalq, xaloyiq, suhbat, zavja, jabha, sabiy, umm, bashariyat, oila, saltanat, ittifoq, inqilob, firqa, avlod, qavm, taloq, ajal, mashvarat, tujjor, qabila, umum, nikoh, millat, raiya//fuqaro, volda* kabilar.

12. Etikaga oid soʻzlar: *shukur, hazrat, taklif, tabassum, vaʼda, muborak, hurmat, xayr, tasadduq, takalluf, marhamat, iltifot, salom, haqorat, rahmat, marhum, muhtaram, munosabat, mukofot, janob, sohib* kabilar.

13. Tilshunoslik va adabiyotshunoslik terminlari: *alfoz, lafz, lison, sukun, tavzih, hikoyat, taxallus, alifbo, ijod, asar, maqol, ashʼor, masnaviy, qof, shoir, sheʼr, hikoya, maqol, mazmun, marsiya, bob, tasvir, osor, sarf, takallum* kabilar.

14. Harbiy terminlar: *asbobi harb, zobit, muxoraba, muhosara, muqofizat, solor, gʻoziy, sayf* kabilar.

15. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: *sarir, inqilob, iqtisod, istiqlol, ittihad, hukumat, muxolif, muqovala, muxtor, davlat, zakot, jadid, islohot, nizom* kabilar.

Yuqoridagilardan anglashiladiki, Is'hoqxon Ibrat asarlarida qo'llangan arabcha o'zlashmalar kishilik jamiyati hayoti va faoliyatining turli sohalariga tegishli bo'lsa-da, ko'proq din, ta'lim, ilm-fan, iqtisod, siyosat bilan bog'liq jabhalarga tegishli narsa-hodisalar, tasavvur-tushunchalarni ifodalovchi lug'aviy vositalar bo'lib, adibning turli mavzulardagi she'rlari va nasriy asarlari leksikasida muhim o'rin tutadi. Muallif ulardan asar g'oyaviy-badiiy mazmunining keng xalq ommasiga tushunarli va ta'sirli bo'lishi uchun o'rinli foydalangan.

Aytilganlarning isboti sifatida Ibrat asarlari matnida qo'llangan arabcha o'zlashmalarga misollar keltiramiz: *Valhosilki bularda ilmga ahamiyatlari bo'lmoqlik uchun bu xalqimiz nodon, omilarimiz ko'b bo'lib, **avlodlari** o'yunkulgiga mashg'ul bo'lub ...* [6;156]; *Imom Qutayba bin Muslim kelib, Buxoro tarafda bu mamlakatni butun islomobod qilib, bu shaharlardan ko'b **ulamo** va **fuzalolar** chiqmish ekon* [6;85]; *Hattoki, bir ansorni(ng) ikki **zavjalari** bo'lsa, birini taloq qilib, digarlariga qabuli nikohladilar* [6;171]; *Mullalarni(ng) urgan yeridan **qiyomat**da gul ko'karur, o'tda kuymas, qamchi tekkan yeri og'rimas deb musohala qilib, taftishidan ibo va haqiqatidin imtino' etmishlar ekan* [6;113]; *Karvonbasga noma kirguzgonlarida yalg'ondan **iymon** kelturub, musulmon bo'lub, istiqbollariiga chiqib, o'rdasiga taklif qilib, necha kunlar ziyofat qilib, bir sohibjamol qizini berdi* [6;86]; *Andijon **lafzi** asli Andigon bo'lsa kerak. Bu Forsistondan qo'shulgondur* [6;139].

Ayon bo'lyaptiki, yuqorida keltirilgan misollarda qo'llangan *avlod, ulamo, fuzalo, zavja, qiyomat, iymon, lafz* kabi arabcha leksemalar Ibratning shaxs va jamiyat munosabatlariga oid qarashlarining ta'sirli, xalqqa yaqin qilib ifodalashda muhim tasviriy vosita vazifasini o'tagan. Shunisi xarakterliki, ularning aksariyati hozirgi adabiy tilimizda ham faol ishlatilmoqda. Demak, Ibrat arabcha o'zlashmalardan ham o'rinli foydalanib, o'ziga xos so'z qo'llash mahoratini ko'rsata olgan. Umuman olganda, adibning nazmiy, nasriy asarlari leksikasida yuqorida keltirilgan genetik jihatdan fors-tojikcha hamda arabcha so'zlarning

uchrashishi va ulardan shoirning o‘rinli va mohirlik bilan foydalanishi muallifning arab va fors-tojik tillarini, shuningdek, o‘zbek mumtoz adabiyoti tili me‘yorlarini yaxshi bilganidan dalolat beradi.

Ta’kidlash joizki, Ibrat asarlarida qo‘llangan rus tili va u orqali kirib kelgan yevropa tillariga oid baynalmilal leksik birliklarning aksariyati davr neologizmlari hisoblanib, adabiy til lug‘at tarkibiga singmagan edi. O‘z davrining ilg‘or fikrli, yangilik, yangilanishlar tarafdori bo‘lgan Ibrat ruscha va u orqali o‘zlashgan baynalmilal leksik birliklarga nutq vaziyati talablariga ko‘ra ancha faol murojaat qilgan. Shu o‘rinda aytib o‘tish joizki, hali so‘z qabul qilish, imlo tamoyillari ishlab chiqilmagani bois, ular hozirgidan jiddiy farq qiluvchi, shaxsiy qarash, yondashuvga asoslangan holda o‘ziga xos qo‘llanish xususiyatlari bilan xarakterlanadi. Ular salmoqli miqdorni tashkil qilmasa-da, quyidagi mavzuiy guruhlar tarkibida kiritish mumkin:

1. Antroponimlar: *Kaufman, Samsa‘nov.*

2. Toponimlar: *Maskov, Rusiya, Petrograd//Petrograd, Ades, Fransiya, Faris//Farish, Berlin, Vena, Madrid, London//Lundun, Rumo, Vashington, Tokio//Tokio, Istanbul.*

3. Vaqt, son-miqdor tushunchalarini ifodalovchi so‘zlar: *mart, desyat.*

4. Savdo va moliya sohasiga oid terminlar: *belat, kredit//kredit, summa, zakaz, trgovli.*

5. Ijtimoiy-siyosiy terminlar: *rayon, sud, partiya, zakun, rapurt.*

6. Sanoat va transport sohalariga oid nomlar: *vagon, traktur, avtomobel//aftomobel, konka//ko‘nka, foyiz, iliktr//elektr, ayruflon, mashina//moshina, texnika, zavod, pechka.*

7. Narsa-buyum nomlari: *kamzul, tort, samavar//samovar, ko‘fiya, lampa//lamfa, gramafon, fonar.*

8. Mansab-martaba va kasb-kor tushunchalarini anglatuvchi so‘zlar: *general, gubernator, imperatur, do‘xtir, gosudar.*

9. Oziq-ovqat va ichimlik nomlari: *tort, fiva.*

10. Aloqa sohasi leksikasi: *tilifonist, tilifun, tilgirom-telegram, tilfonogram.*

11. Etnik nomlar: o'rus, farang, yunon, lotin, nemis.

12. Harbiy sohaga oid terminlar: *geniral*.

13. O'rin-joy tushunchasini ifodalovchi so'zlar: *vokzol, adres*.

14. Madaniyat, san'at va maorifga oid terminlar: *jaz, ro'l, gimnastika, gazet, jurnal-jurnol, slovar*.

15. Poliz ekinlari nomi: *pomidor, karto'shka*.

E'tibor qilinsa, keltirilgan so'zlarning aksariyati keyinchalik o'zbek tilining lug'at boyligidan joy oldi, o'zlashtirildi. Ammo Ibrat yashagan davr uchun ular yangilik bo'yog'iga ega o'zga til elementlari edi. To'g'ri, ular orasida *Paris, desyat, trgovli, zakun, ko'nka* kabi so'zlar o'zbek tiliga o'zlashmaganlari ham bor, biroq ular o'zlashganlariga nisbatan ozchilikni tashkil etadi. Kuzatishlarimizga qaraganda, Ibrat asarlarida rus va u orqali o'zlashgan baynalmilal leksik birliklardan toponimlar, sanoat va transport sohalariga oid, mansab-martaba va kasb-kor tushunchalarini anglatuvchi so'zlar hamda madaniyat, san'at va maorifga oid terminlar salmoqli o'rin egallaydi. Bu holatni o'sha davr ijtimoiy tuzum, siyosiy hayot voqeligi asosida izohlash mumkin. Ayon bo'ldiki, adib asarlarida XX asr boshlarida rus tilida faol qo'llangan aksariyat so'zlar hozirdagiday o'z asliga mos fonetik shaklda berilmay, o'zbekcha talaffuzga mos yozma shaklda berilgan.

Ibrat asarlarida qo'llangan ruscha-baynalmilal va o'ziga xos leksik qo'llashlar o'sha davr jamiyati hayotidagi o'zgarishlar, ijtimoiy tuzum voqeligi ta'siri natijasidir. Bu holatni quyidagi matnlar misolida yaqqol kuzatish mumkin: *Muni matbuot vositasi qalam ilan aytsak, aksar bu ulamolarimiz jaridotlar (**gazet-jurnallar**)ni ham bid'at va harom bilib, ahli ilmni o'qumoqdan, avomunnosni eshitmakdan man' qilur* [6;170]; *14-avgust edi. Ya'ni, **vokzoldin**, Xo'qand vokzolidin 28 chaqirim **rels** temirlarni boshlab bosgan ekan* [6;147]; *Asrimiz madaniyati bor edi... Chunonchi, otash aroba, **telegram, telefon, elektr fonarlar**, necha xil uchadurgan **ayruflon, gramafon, litograf, tifograf, aftomobel**, tilsiz **telegramlar**, necha-necha ashyoviy jadidalar, anvoyi adidalar hammasi mavjud edi* [6;20]; *Bir hammom, bir nechta **zavodi** bor. Chustni(ng) sharq tarafiga yangi*

*shahar deb o‘ruscha shahar bino qilingan edi [6;127]; So‘z shul ekanki, xon kelur, **general gubernatur** xonni ko‘rgani kelur, omonlashur, so‘ngra ayturki: “**Gosudar imperaturni** borib ko‘rub kelasiz!” der [6;130]; Dehqoniy ishi bularda paxta ham rivojda va lekin xususiy dehqonchilik **karto‘shkaga** bular ko‘b mutaxassis bo‘lganlar [6;127].*

Xulosa. Keltirilgan misollardan ko‘rinadiki, o‘zbek tilining lug‘at tarkibiga XX asr boshlarida ruscha va baymalmilal leksik birliklar shiddat bilan kirib kela boshlagan. Chor Rossiyasi hukumatining umumruslashtirish siyosati rus tilining milliy tillarga, shu jumladan, o‘zbek tiliga ham ta’sirini o‘tkazgan. Tarixiy sharoit, ijtimoiy-siyosiy omillar tufayli o‘zbek tiliga o‘zlashgan fors-tojik, arab, rus tiliga oid so‘zlar o‘zbek tilining lug‘at tarkibida sezilarli iz qoldirdi. Leksik qatlamlarni yuzaga keltirdi. Buning o‘ziga xos ijtimoiy-lingvistik sabab va omillari mavjud. Bunday sabablarning muhimlaridan biri o‘zbek tilining fors-tojik, arab va rus tillari bilan aloqasida o‘zbek tilining egasi bo‘lgan xalqda ikki tillilikning yuzaga kelganligidir. Tillarning o‘zaro aloqasi va hamkorligi ko‘p holda ushbu tillar orasida so‘z almashishga, bir tildan ikkinchi tilga so‘z olishga sabab bo‘ladi. Bir tildan ikkinchi tilga so‘z o‘tishi uchun muayyan ijtimoiy-madaniy sharoit, muhit lozim. Bu sharoit ikki tilning shunchaki aloqasi, yonma-yon yashashi, hududiy yaqinlashishi emas, balki o‘zaro ta’siri, hamkorligi, bu asosda yuzaga keluvchi ikki tillilik hodisasidir. So‘z o‘zlashishi uchun qabul qiluvchi til egalari yoki ularning ma’lum qismi qabul qilinuvchi element mansub tilni ma’lum darajada bilishi lozim.

Xulosa qilish mumkinki, Is’hoqxon Ibrat o‘z asarlari matnida qo‘llagan o‘zga tillarga oid so‘z va birikmalar ijtimoiy hayot muhiti, tarixiy zarurat asosida baholanmog‘i lozim. O‘sha davrda ijod qilgan boshqa o‘zbek ijodkorlari singari Ibrat ham o‘zbek tilining boy lug‘ati bilan birga o‘zga til birliklari, ya’ni genetik manbai forsha, arabcha, ruscha-banalminal bo‘lgan o‘zlashma leksik birliklardan ham o‘rinli foydalangan, o‘z qarashlarini an’anaviy va o‘ziga xos uslubda ifodalashga erisha olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбек тили лексикологияси // Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедов // – Тошкент, 1981. – 315 б.
2. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холмонова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. – Тошкент: Фан, 2007. – 212 б.
3. Назаров П. Ўзбек тилига ўзлашган сўзлар хусусида // Хорижий филология. № 4. 2019. – Б. 54-58.
4. Исомиддинов Ф., Дўсматов Ҳ., Жума Ж. Ўзбек тилининг форс-тожикча ўзлашмалар луғати. – Фарғона, 2022. -256 б.
5. Ўзбек тили лексикологияси // Масъул муҳаррирлар: А.Ҳожиёв, А.Аҳмедов. – Тошкент, 1981. – Б.79.
6. Исҳоқхон Ибрат. Танланган асарлар (нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов). – Тошкент: Маънавият, 2020. – Б.147.